

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆԸ ԵՒ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆԸ ԵՐՈՒԱՆԴՈՍԵԱՆԻ «ԸՆԿԵՐ Բ. ՓԱՆՋՈՒՆԻ» ՎԵՊՈՒՄ

Դ

Սկիզբը թիւ 4-5-6-ում

Փանջունու բնաւորութեան, նրա անհատական եւ ընդհանուր յատկանիշների մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար այսպիսի վերլուծութիւնն անհրաժեշտ էր. այսպէս նուազ հասկանալի պիտի լինէր նրա ծալվարեան ու վասպուրականեան գործունէութիւնը, որը ներկայացուած է նամակներում: Նուազ հասկանալի պիտի լինէր նաեւ Փանջունու տիպը՝ իբրեւ երեւոյթի մարմնաւորում:

Նամականու խոշորագոյն վարպետն է Օտեանը մեր գրականութեան մէջ: Գրական այդ ձեւը նա օգտագործել է "Պատերազմ եւ խաղաղութիւն", "Վաճառականի մը նամակները կամ կատարեալ մարդ ըլլալու արուեստը", եւ "Ընկ. Բ. Փանջունի" երկերը գրելիս: "Վաճառականի մը նամակների" առաջաքանում գրական այդ տեսակի վերաբերեալ, Օտեանն ունի շատ հետաքրքիր բնորոշում: Այնտեղ՝ նամակներում է, որ հերոսն իր ողջ ներաշխարհը, իր մարդկային էութիւնը դրսեւորում է անսփող մերկութեամբ: Այդպէս են Գոգմա Դամիանոսեան-Դամիսունին՝ "Վաճառականի մը նամակներում", "Պատերազմ եւ խաղաղութիւն" վիպակի Սիմոնն ու Յովնանը, այդպէս է նաեւ Ծալվարի հերոսը՝ Փանջունին: Ծալվարեան նամակները շարադրուած են "Լուրջ բաներու մասին՝ թեթեւօրէն, թեթեւ բաներու մասին՝ լրջօրէն" օտեանական սկզբունքով: Ահա ինչու այնտեղ իրականը ծիծաղելի է եւ ծիծաղելին՝ ողբերգական: Օտեանն ինքը Փանջունու նամակներն այսպէս է որակել. "Եթէ այս նամակները իբրեւ երգիծական գրուածք մը կարդացուին, յանցանքը ապահովաբար

գրողինը չէ, քանզի բուն հեղինակը ամբարկուտ սկզբունքներով շաղախուած թունդ հաւատացեալ հայ ընկերվարական յեղափոխական մըն է, լրջութեան ծայրագոյն սահմաններն հասած ու հոն պատնիշացած" (30): Իր ծիծաղելի արարքներին, այ՛ն, Փանջունին վերաբերում է դոմֆիշոտեան լրջութեամբ, դրա համար էլ նրանց հետեւանքները ողբերգական են, իսկ Փանջունին ինքը՝ ե՛ւ ծիծաղելի, ե՛ւ կատարեալ պատուհաս:

Առաջին նամակում նա կենտրոնին տեղեկութիւններ է հաղորդում ընդամենը 20 տուն ունեցող Ծալվարի մասին, որը, նրա կարծիքով, յեղափոխական գործունէութեան "յարմարագոյն" վայր է: Գիւղացիներն ապրում են քարեկեցիկ կեանքով, ժիր ու աշխատող մարդիկ են, հաշտ ու համերաշխ: Միայն երբեմն նրանք տուժել են հարեւան Գոմրաշ գիւղի ֆրդերի յարձակումներից: Նրանք ապրում են գրեթէ մէկ ընտանիքի պէս եւ այդպէս էլ հաւանաբար կ'ապրէին, եթէ այնտեղ չ'այտնուէր ու իր "եռանդուն գործունէութիւնը" չ'սկսէր Փանջունին: Ծիծաղելին այն է, որ Փանջունին, անաչելով գիւղը, նրա մարդկանց կապերն ու յարաբերութիւնները, չունի իրականութեան զգացողութիւն, իր կիսատպուտ իւրացրած յեղափոխական տեսութիւնը ջանում է կիրառել մի վայրում, ուր ո՛չ դրա կարիքը կար, ո՛չ էլ դրա իրականացման համար նպաստաւոր պայմաններ ու անհրաժեշտ նախադրեալներ: Փակ բնատնտեսութեան շրջանում գտնուող Ծալվարի փոքրիկ համայնքում գրեթէ բոլորը հաւասար էին, ուստի բնականաբար պիտի չունենային շահագործող ու շահագործուող դասերի

բաժանման գիտակցութիւն, առաւել եւս՝ գաղափար՝ իսկ պիտի չունենային "կապիտալիզմի գործած ոնիրներին", բանուորական սինդիկատների անհրաժեշտութեան եւ պրօլետարիատի պահանջների մասին: Փանջունին իր գործն է համարում կատարել ահա այդ բաժանումները եւ հակամարտ դասերի միջեւ ծաւալել յեղափոխական պայքար՝ անորոշ նպատակներով: Ակնյայտ է, որ Փանջունու գլուխը խցկուած յեղափոխական տեսութիւններն ու ընկերվարական գաղափարները չեն քննում հայ կեանքի տրամաբանութիւնից, նրա զարգացման օրինաչափութիւններից, հայ հասարակութեան կառուցուածքի եւ նրա նպատակների հետ որեւէ առնչութիւն չունեն: Սկզբից եւեթ հերոսի ու միջավայրի միջեւ ծագում է սուր հակասութիւն, որն ամէն ֆայլափոխում վերածում է դրութեան "կօմիզմի". Փանջունին քնութագրում է արտաֆուտ շատ լուրջ, բայց ըստ էութեան ծիծաղելի արարքներով: Դրանցից իւրաքանչիւրը մի անուղղելի սխալ է, արտատրամաբանական ու անդրմտային մի գործողութիւն, որն աւելի խորացնում է արհեստականօրէն ստեղծուած հակասութիւնները, մարդկութեանը բերում նորանոր չարիքներ: Նազարէթ Պէրպէրեանն իրաւունք ունէր ասելու, թէ "Ընկեր Փանջունիով ձեւ ու շունչ կ'առնէր հայ յեղափոխականի ժխտական տիպարը, որուն միջոցով երգիծանքի ու փետրաթափումի թիրախ կը դառնար տոկմատիք ընկերվարականը՝ ան, որ գրքերէն ու մտածումներէն կը մտնէ կեանքի ասպարէզ եւ նկատի չունի այն միջավայրն ու ժամանակը, ուր կոչուած է գործելու"(13): Բայց այդպէս էին գրեթէ բոլոր հայ ընկերվարականները, որոնք, անկախ իրենց կուսակցական պատկանելութիւնից, հաշուի

չառնելով ո՛չ ազգային շահ, ո՛չ պատմական զարգացում, ո՛չ ազգային մտածողութիւն ու հոգեբանութիւն, ո՛չ հասարակական ու ֆաղափական պայմաններ՝ հայ ժողովրդին առաջնորդում էին դէպի ընկերվարութիւն ու համաշխարհային յեղափոխութիւն՝ այդ անիրագործելի նպատակին զոհաբերելով նրա ֆաղափական անկախութիւնը եւ անգամ պատմական հայրենիքը՝ նրա դարաւոր ոսոխի հետ կեղծ եղբայրութեան ու սուտ ինտերնացիոնալիզմի անամօք ֆարոգներով:

Որ Փանջունիների գործունէութիւնը աղէտ էր բերելու հայ ժողովրդին, Օտեանը վաղուց էր նկատել: Ընկերվարական գաղափարները փանջունիների միջոցով գործադրելու հետեւանքները նա համեմատեցօրէն կռահել էր դեռեւս 1909 թուին, երբ շարադրում էր ծապվարեան նամականին: Յետագայում խորհրդային մամուլի էջերը պիտի ողողուէին ամբողջատիրական սոցիալիզմի, կոլեկտիւացման, վարչահրամայական ու լնացման ժամանակների ղեկավարների այնպիսի ճառերով ու ելոյթներով, որոնք յար եւ նման են Փանջունու ծապվարեան ու վասպուրականեան նամակներին, նրա եւ ընկեր Սարսափունու դասախօսութիւններին:

Չկարողացանք պարզել "Ա.Խ." ծածկանունը: Այդ անճանաչողութիւնը, սակայն, 1935 թ. հիմք ունէր խորհրդային Հայաստանը համեմատելու ծապվարի, իսկ այնտեղի գործիչներին՝ Փանջունիների եւ Խեւ Աւօների հետ: Եւ իրօք, Ծապվարում դասակարգային բաժանումներ կատարող Փանջունին ոչնչով չէր տարբերում Հայաստանում կոլեկտիւացում եւ կուլակաթափ իրականացնող խորհրդային պաշտօնեաներից: Երիցս իրաւացի է Ա.Խ.-ն՝ բերելով Ռէս Սերգոյի օրինակը. "Երուանդ Օտեանը, Փանջունին ծաղրելու համար, նրա բերանով յայտարարում է,

(13) "Բագին", 1969, թիւ 11-12, էջ 141:

Ռէս Սերգօն "աղտոտ պուրժուա" է, որովհետեւ ունի "երեք արտ, երկու կով, մէկ էշ եւ երկու այծ" (պակաս է միայն երեւոյթի փանջունիական ընկալումն ու գնահատականը՝ "իբրեւ արդիւնք խեղճ անինչք գիւղացիներու վրայ ի գործ դրուած դարաւոր կեղեքումներու" - Ս. Մ.), մտքով անգամ չանցկացնելով, որ աշխարհի մէկ հինգերորդ մասի վրայ հաստատուելու է մի իշխանութիւն, որ յատուկ օրէնք է հրատարակելու, որով "աղտոտ բուրժուա" կամ "կուլակ" է հռչակուելու եւ փանջունիական մեքոտներով եւ խել Աւօնքի միջոցով դասակարգային պայքար է մղելու այն բոլոր գիւղացիների դէմ, որոնք ունեն ճիշտ եւ ճիշտ այնքան կարողութիւն, որքան ունէր Ռէս Սերգօն"(14):

Ըստ օտարածին տեսութիւնների եւ կենտրոնի հրահանգների՝ Փանջունին ծապլվարում պէտք է յայտնագործէր նաեւ բուրժուազիայի հետ դաշնակցող կղերականութիւնը: Այն պարզ ու բնական իրողութիւնը, որ գիւղի ծերուկ ֆահանգ՝ Տէր Սահակը, մի քանի անգամ հաշիւ է Ռէս Սերգոյի տանը, Փանջունին որակում է որպէս "յաւիտենական զինակցութիւնը կապիտալիզմի եւ կղերականութեան" ընդդէմ ընչագուրկ դասակարգին"(33): Ըստ փանջունիական տրամաբանութեան՝ Ծապլվարն անհրաժեշտաբար պիտի ունենար եւ "ընչագուրկ" քանուոր դասակարգ եւ հողային պլորիտարիատ: Եւ "միանգամայն երկաթագործ" պայտար Մկօն, ծոյլ ու գող Սըմեմց Վարդանը այդ կարծեցեալ դասակարգերի միակ անդամներն են: Ծապլվարն անհրաժեշտաբար պիտի ունենար նաեւ հասարակական խաւեր. Փանջունու հնարագիտութեամբ յայտնագործուում է նաեւ երիտասարդ մտաւորականութիւն, որի միակ ներկայացուցիչը խել Աւօն է: Ծիծաղելի է, անշուշտ, դասակարգեր ու խաւեր՝ միակ

ներկայացուցիչներով. այսպիսին է Փանջունու հասարակագիտական պատրաստութիւնը: Ինչպէս տեսնում ենք, այնքան էլ շատ չեն Ծապլվարի դասակարգերը, դասերն ու խաւերը՝ նոյնիսկ Փանջունու դասակարգումով: Սակայն Լեւոն Հախվերդեանը իր առաջաբանում թոյլ է տուել մի վրիպում, որի պատճառով խախտուել է վէպի՝ նրա վերլուծութեան տրամաբանական ընթացքը եւ առաջացել խառնաշփոթութիւն: Ահա ինչ է գրել նա. "Խեղճ ու կրակ Ռէս Սերգոն հենց շահագործող դասակարգն է եւ նրա տանը գործ անելով մի կտոր հացի տէր դարձող Խել Աւօն՝ շահագործուող դասակարգի ներկայացուցիչը" (Առաջաբան, էջ 8): Կարելի է եւ պէտք է ընդունել, որ 18ամեայ Խել Աւօն, յիմար եւ չարագործ լինելու եւ բազմաթիւ զանցառութիւնների պատճառով վնասուած էր հայրական տնից. նա նոյնպէս շահագործուող դասից է՝ ըստ Փանջունու, բայց նա վէպում ներկայացնում է ծապլվարի "գիտակից երիտասարդ մտաւորականութիւնը", եւ ոչ միայն Ռէս Սերգոյի տանը, այլ եւ առ հասարակ որեւէ տեղ չի ծառայել. ո՞վ նրան որեւէ գործ կը վստահէր բացի Փանջունուց: Միայն նա կարող էր Խել Աւօյին յորջորջել "կատարեալ ընկերվարական յեղափոխական" եւ նրան կարելու դեր վերապահել Ծապլվարի "յեղափոխական գործօն շարքերում": Փանջունին կարելորութիւն չի տալիս Խել Աւօյի այլանդակ արարքներին. գիւղացիների արդարացի կարծիքը նրա մասին համարում է "միջնադարեան կղերական ոգու" եւ "բուրժուազիական անձուկ ըմբռնումներու" արտայայտութիւն: Կուսակցական աչառութիւնը թոյլ չի տալիս, որ Փանջունին տեսնի իրեն համագործակցողների որեւէ արատն ու թերութիւնը: Ընդհակառակն, նրանք բոլորն էլ, Փանջունու ասելով, "յեղափոխական լաւ խմորից են", իսկ Խել Աւօյի կատարեալ

(14) Նոյն տեղում

ընկերվարական յեղափոխական լինելն ապացուցելու համար բերում է հետեւեալ օրինակը: Իրեն փոխադարձ այցելութեան եկած ժողովարար Բրաունին պատուասիրելու համար Փանջունին բաւականաչափ կերակուր չունէր: Խնդիրը "լուծում" է Խեւ Աւօն՝ Ռէս Սերգոյի պարտէզից, բոլոր տնեցիների ներկայութեամբ, գողանալով երկու հաւ այնպիսի ճարպկութեամբ, որ նոյնիսկ Բրաունին զարմանք էր պատճառել: Աւօյի այս արարքին Փանջունու տուած գնահատականը առաւել քան խօսունք է. "իսկ ես կը մտածէի որ վերջապէս դարաւոր հարստահարեալն էր որ կ'ընդվզէր եւ գործնականապէս կը ջանար տիրելու իր իրաւունքին(40):

Հակառակ Լ. Հախվերդեանի կարծիքին Ռէս Սերգոյի տանը գործ անելով մի կտոր հաց վաստակողը ոչ թէ Խեւ Աւօն է, այլ Սմեց Վարդանը, որին վնասել է Սերգոն ծուլութեան եւ գողութեան համար: Փանջունու Գ. նամակում ե՛ւ այս իրական փաստն է արձանագրուում, ե՛ւ տրուում է դրա փանջունիական մեկնաբանութիւնը. "Գիտէ՛ք, որ Վարդան իբրեւ մշակ կը ծառայէր Ռէս Սերգոյի մօտ, եւ որ վերջինը զինք արտաքսած էր իբրեւ ծոյլ եւ անբարոյ, եւ թէ ես անմիջապէս միջամտած էի, պաշտպանելու համար ընչազուրկ պրոլետարիատի իրաւունքները"(43):

Ծապլվարի յեղափոխական շարքերի ամրապնդման համար Փանջունին, դեռ եւս գիւղի դպրոցը չբացուած, Յտարեկան Կարոյին դարձնում է Ծապլվարի դպրոցական միութեան նախագահ՝ իր գործադիր ժողովով ու ահաբեկիչ խմբով: Հետագայում էլ Կարոյի մօր՝ խուլ ու համր ընկերուհի Սառայի միջոցով կազմակերպում է երկու միութիւն՝ Ծապլվարի հայ կանանց "Անճնուէր" խումբը եւ "Յանաջ" ակումբը:

Բնորոշ է, որ "Անճնուէր" խումբը,

որի միակ անդամը նոյն խուլ ու համր ընկերուհի Սառան է, Փանջունին կազմակերպում է մի հրամայողական պահանջից ելնելով. "... մի քանի օրէ ի վեր թանջէ՛կ կը տառապէի եւ պէտք ունէի մի անճնուէր կնոջ խնամքին"(74):

Այսպիսով, իր գլխաւոր խնդիրներից մէկը Փանջունին լուծել էր փաստօրէն. նա Ծապլվարը բաժանել էր երկու հաւասարագօր թշնամի բանակների, եւ դա համարում էր "աչի ընկնող յաղթանակ": Մի պահ, միայն մի պահ կարող է ծիծաղելի թուալ նրա յաղթական արարքը, որով պարծենում էր ինքնագոհ մեծամոլութեամբ. "Եւ խորհի՛ր թէ վեց ամիս առաջ Ծապլվարի մէջ գոյութիւն չունէին ո՛չ պուրժուագիւղ, ո՛չ ագրարային կապիտալիզմ, ո՛չ հողային բանտրութիւն, ո՛չ գործաւորական դասակարգ, ո՛չ պրոլետարիատ, ո՛չ գիտակից մտաւորականութիւն, ո՛չ ռեալիզմ, ո՛չ կղերական մութ ուժեր, վերջապէս ոչինչ: Ու այդ տգէտ գիւղացիները մեղապարտ հանդարտութեամբ միասին կ'ապրէին, առանց նշմարելու զիրենք բաժանող անանցանելի խրամատները, իրենց ընդդիմադիր շահերը եւ ամէն գնով պայքար մղելու հրամայողական պահանջը"(95):

Այ՛ն, երգիծական տարբեր միջոցներով ու հնարանքներով ծաղրոււմ է ընկերվարական Փանջունին, բայց նրա իսկապէս ծիծաղելի արարքները դառնում են անխուսափելի ողբերգութեան ու անդառնալի կորուստների պատճառ:

Փանջունին ընդհանրացուած գեղարուեստական կերպար է. Օտեանի հեղինակային հաւաստումներով չը բաւարարուող ընթերցողը կարող է նկատել, որ նա Ծապլվարում ու Վասպուրականում գործում է գլխաւորապէս կուսակցական կենտրոնի թելադրանքով, կատարում է կուսակցական առաւել մեծ "ընկերների"

հրահանգները, արժանանում նրանց խրախուսանքին ու փառալուծեանը: Եւ նամակում Փանջունին գրում է. "Սիրելի ընկերներ, ստացայ ձեր նամակն ու ձեր տուած հրահանգները: Իմ ալ աշխարհայեացքս բոլորովին նման է ձերին" (62): Այսինքն՝ Փանջունին իրականացնում է կուսակցական կենտրոնի ու ողջ կուսակցության գործակերպն ու վարձագիծը: Նա սկզբում ուզում է տանել միայն գաղափարական յաղթանակներ, յեղափոխական շարժում առաջ բերել իր իսկ կողմից Մալվարում յօրինուած ընդդիմադիր "դասակարգերի" միջեւ՝ մերժելով բոլոր հաշտարար առաջարկները, խորացնելով թշնամամբն նրանց միջեւ: Ուղղակի խոսվարար է Փանջունին, խառնակիչ, խժոժութիւնների հրահրող անհանգիստ մի ուժ, որն իր գործունէութեամբ խաթարում է քնականոն կեանքը, խառնշտում մարդկային աւանդական յարաբերութիւնները, չարախնդալով ծաղրում ամեն խելամիտ խօսք: Ռէն Սերգօն ու Տէր Սահակը գլուխ չեն հանում այդ յեղափոխական փորձանքից ու աննպատակ պայքարի փուչ ասպետից. "Մենք ամենքս ալ հայ ենք, եղբայր ենք, ինչո՞ւ սիրով չապրինք իրարու հետ, ինչո՞ւ կռիւ ընենք, - կը կրկնէր այդ կեղտոտ պուրժուան որ չէր կարող ըմբռնել, թէ կեանքի էական պայմանն էր կռիւը, թէ դասակարգային պայքարը անհրաժեշտ էր ընկերվարութեան յաղթանակին համար, եւ թէ առանց արինահեղութեան կարելի չէ մի լաւ բան դուրս բերել" (78):

Հայ իրականութեան մէջ, որոշ ազնիւ մոլորեալների բացառութիւնը չհաշուած, ընկերվարական գաղափարները գործնականի վերածող փանջունիները պարզապէս գործել են իրենց ժողովրդի դէմ: Իսկ ի՞նչն էր նրանց մղում այդպիսի ազգադաւ արարքների. այն կեղծ

գաղափարը, թէ իրենք այդպիսով մարտնչում են համայն մարդկութեան բարօրութեան ու երջանկութեան համար եւ իրականացնում են պատմական վսեմ առաքելութիւն: Այնպէս որ՝ պատահական չէ վէպի առաջին մասի "Առաքելութիւն մը ի Մալվար" վերնագիրը: Այն, որ ընկերվարութեան գաղափարախօսները, մասնաւորապէս Գօլուրները, մարդկութիւնը քաժանում էին ոչ թէ ըստ ազգութիւնների, այլ ըստ դասակարգային պատկանելութեան, ուղղուած էր փոքրաթիւ ժողովուրդների եւ ազգութիւնների դէմ: Դասակարգային պայքարը շրջանցում եւ անտեսում էր ազգային հարցը եւ պիտի ծառայէր խոշոր տէրութիւնների շահերին: Մալվարի հերոսը նոյնպէս գործում է ոչ թէ ազգային տարբերութիւնների, այլ դասակարգային ընդհանրութիւնների սկզբունքով: Այս տրամաբանութեամբ է նա նոյնացնում փուրդ Հասոյին եւ հայ Վարդանին: Նոյն այս տրամաբանութեամբ է Փանջունին քրդական Բոմրաշ գիւղում հիմնում "Կարլ Մարքս" կուրքը, որի քարտուղար նշանակում է աւագակ Հասոյին: Վերջինիս նա ընդգրկել էր նաեւ Մալվարի յեղափոխական շարժման մէջ՝ իրրեւ գաղափարական կռիւի առաջամարտիկ: Մալվար եկած թուրք յիսնապետը ձերբակալում է այդ "վաղեմի չարագործին", սակայն Փանջունին փորձում է իր ընկերվարական տեսութիւններով յեղափոխել յիսնապետին ու ոստիկանին եւ ազատել իր ընկերոջը՝ Բոմրաշ գիւղի պատգամաւոր ներկայացուցչին: Տեսնենք՝ ինչպէս էր Փանջունին համոզում յիսնապետին. "Ինք փուրդ, դուք հայ, ձեր գործերուն ինչո՞ւ կը խառնուի, դպրոցը ո՞ւր, Հասոն ո՞ւր. նա մի պարզ աւագակ է - կ'ըսէր յիսնապետը:

"Պատասխանեցի իրեն թէ էֆսիրոփրիացիայի մասին չէի գիտեր ընկեր Հասոյի հայեցակէտը, բայց թէ նա

բուրդ լինելով իրաւունք չունէր միջամտելու հայերու գործին՝ դա մի անընդունելի գաղափար էր: Բացատրեցի իրեն, թէ Վասիլի Գօլուբեի տեսութիւնը ցեղային զանազանութիւններու արուեստական բաժանմունքներու մասին եւ ցոյց տուի թէ մարդկային ընկերութիւնը ոչ թէ զանազան ազգութիւններու կը բաժնուի՝ այլ որոշ դասակարգերու, եւ թէ այս տեսութիւնը ընկեր Հասօ, իբրեւ պրոլետարիատ, կը նոյնանար խել Աւօյի եւ Ամենց Վարդանի հետ: Բոլոր այս փաստացի ապացոյցներն անօգուտ եղան եւ Հասօ տարուեցաւ Արաքիիր, ուր քանտարկուած կը մնայ" (88-89):

Կարող է թիւր տպաւորութիւն ստեղծուել, թէ Փանջունին ապագային տիպ է եւ նրա համար բոլոր ազգերը հաւասարապէս սիրելի կամ ատելի են, կամ պարզապէս նա անտարբեր է բոլորի նկատմամբ: Այդպէս չէ, սակայն: Վէպի տարբեր դրուագներում նա բացէ ի բաց արտայայտում է իր կողմնակալ վերաբերմունքը ֆրդերի, եգիպտացիների, բուրբերի, ֆլորանցիների, շաւի արաբների նկատմամբ: Այսպէս, ֆրդերին նա համարում է ընկերվարական յեղափոխութեան բնական նեցուկները, հօր նկարագրի տէր մարդիկ, որոնք կարող են նպաստել փանջունիների ֆարոգած սկզբունքների յաղթանակին: Տեսէ՛ք Բ. նամակում նա ինչպիսի՜ հիացմունքով է արտայայտւում ֆրդերի մասին. "Բոմբաշ գիւղի ֆրդերը լաւ ընդունելութիւն ըրին ինձ. չորս օր մնացի իրենց մօտ եւ տեսայ որ լաւ տրամադրութիւններով լարուած են: Էֆսրորրիացիների տեսութիւններս շատ աւելի դիւրաւ ըմբռնեցին քան մեր ապուշ ծապլվարցիք: Պատրաստակամութիւն յայտնեցին անմիջապէս գործնական հողի վրայ դնելու հարուստ պուրծուած գիւղացիներու ինչքերը բռնի ուժով գրաւելու հարցը" (37): Սա, ինչ խօսք,

լիովին համապատասխանում էր աւարա-նու ֆրդերի բնական ձգտումներին, եւ բնականաբար նրանք պիտի դառնային Փանջունու ֆարոգած ընկերվարութեան ջերմ կողմնակիցներ ու ջատագովներ:

Փանջունուն չեն էլ խրտչեցնում ֆոմբաշցի ֆրդերի՝ ծապլվարցիներին ներկայացրած պահանջները. ընդհակառակն, երբ քանտարկուած Հասոյի դիմաց նրանք հայերից պահանջում են 40 ոսկու դրամական փոխհատուցում, Փանջունին դա համարում է նրանց բնական իրաւունքը եւ ինքն է կազմակերպում յարձակում Ռէս Սերգոյի տան վրայ, որ նրանից խլեն ենթադրեալ ոսկիները եւ վերադարձնեն "օրինական" տէրերին: Կոլոշենց Սեդօն, ի հարկէ, ունէր իր հեռահար նպատակները, բայց ահա Փանջունին իր ելոյթով միանգամայն "արդար" եւ "օրինաւոր" է համարում նրա առաջարկը, որ դրում է "գործնական հողի վրայ". Ընկեր Սեդօ մի կրակոտ դասախօսութեամբ առաջարկեց անմիջապէս յարձակիլ Ռէս Սերգոյի տան վերայ եւ բռնի վերցնել հոն պահուած դրամները, կեղտոտ պուրծուածիայի այդ անարգ գէնքերը, զանոնք վերադարձնել իրենց օրինաւոր տէրերուն, քաւարաւորութիւն տալով միանգամայն Բոմբաշ գիւղի ֆրդերու պահանջին" (103-104): Փանջունիներին կարող է հարց առաջադրուել. այդ ո՞ր օրէնքով ու իրաւունքով ֆրդերը պիտի դառնային հայերի դրամների "օրինական տէրեր": Այդ դէպքում նրանք արդեօք չէի՞նք դառնայ նոյնպիսի "կեղտոտ պուրծուանք", որոնց դէմ պայքարում էին իրենք: Ի՞նչ է, հայ բուրժուան կեղտո՞տ էր, իսկ ֆուրդը՝ մաքու՞ր:

Մի ուրիշ փաստ էլ յիշենք վէպից՝ ազգերի հաւասարութիւն ու համբարշտութիւն ֆարոգող Փանջունու իրական դէմքը պարզելու համար. երբ Ծապլվարի բնականոն կեանքը խառնշտորոգ Փանջունուն ու

մրա ապիկար կուսակիցներին, որոնք պատնեշուել էին գիւղի նորակառոյց դպրոցում եւ առաջադրում էին անկարելի պահանջներ, հայերը՝ Ռէս Սերգօն ու Տէր Սահակն էին առաջարկում խաղաղութեամբ դուրս գալ եւ քարութեամբ համաձայնել՝ առանց թուրք կառավարութեանը դիմելու, Փանջունին միանշանակ յայտարարում էր, թէ իրենք պիտի տեղի տան "միայն բռնի ուժի առաջ": Երբ իրենց հարկադիր պահանջով Ծապլվար են ժամանում թուրք յիսնապետն ու ոստիկանը, նրանք անմիջապէս թողնում են դպրոցի շէնքը. "Մենք ի հարկէ ընդդիմութիւն ցոյց չտուինք մեր թուրք եղբայրներուն, սիրալիր կերպով ընդունեցինք զիրենք ու անմիջապէս դուրս ելանք դպրոցէն ու վերադարձանք մեր տունները" (67):

Իսկ հիմա տեսնենք, թէ քրդերի ու թուրքերի հանդէպ այսօր սիրալիր ու եղբայրաբար տրամադրուած Փանջունին ինչպիսի վերաբերմունք ունի իր ազգակից հայերի նկատմամբ: Վասպուրականում "ազգային վերաշինութեան գործին լծուած" Փանջունին ու Սարսափունին մի դիւային հնարագիտութեամբ յայտնագործում են Պոլսի եւ գաւառի հակադրութիւնը եւ իրենց հրապարակային դասախօսութիւններով ջանում են վասպուրականցիների մէջ բուռն ատելութիւն բորբոքել պոլսեցիների հանդէպ: "Պոլիսը Գաւառին դէմ" թեմայով դասախօսութեան մէջ Սարսափունին գաւառացիներին կոչ էր անում ջախջախել դաւաճան պոլսահայերի անարգ գլուխները, որպէս զի նրանք չկարողանան քանդել գաւառացիների օջախները եւ վերջիններիս վիզն ու ոտքերը շղթայ անցկացնելով՝ ստրկութեան վաճառքն արար բեդուիններին: Սրանից աւելի անհեթեթ էր Փանջունու դասախօսութիւնը: Իր այդ անդրմտային զառանգքով պարծեցող Փանջունին տրտիմգային ոգեւորութեամբ

գրում է կենտրոնին. "Այս դասախօսութեամբ ես պարզեցի սա ճշմարտութիւնը թէ՛ Պոլսի յետադիմական շարժումը կատարուած է հայ պուրժուաներու ձեռքով, թէ մեր թուրք կամ քուրդ եղբայրները ոչ մի մասնակցութիւն չեն ունեցած նրա մէջ, թէ հայ դաւաճան հարուստներն են որ դրամական օգնութիւն ըրած են շէյխ Վահտեթիի, որպէս զի նա կարող ըլլայ "Վոլֆան" թերթը հրատարակել, թէ մարտ 31ին Այա Սոֆիայի հրապարակը հաւաքուած փաթեցաւորներէն շատերը ծպտուած հայեր էին, եւ վերջապէս Թուրքիոյ ազգաբնակչութեանց մէջ միակ յետադիմական եւ համիդական տարրը հայերէ կը բաղկանայ, որոնց գլուխը հարկ է ջախջախել" (138):

Կենտրոնի ցուցումներով գործող ընկերվարական Փանջունին ու Սարսափունին իրենց այսօրինակ դասախօսութիւններով "հիմնաւորում" են, որ Թուրքիայի տիրապետութեան տակ գտնուող հայկական տարածքներում միակ յետադիմական, հակաառիմանադրական տարրը հայն է, այն, "գաղափարական անհաշտ թշնամին", որի դէմ պէտք է մղել յեղափոխական անողոք պայքար, ջախջախել նրան, որպէս զի ընկերվարութիւնը յաղթանակի: Ահա ինչպէս են փանջունիները լծուել իրենց պատկերացրած "ազգային վերածնութեան" փրկարար գործին: Եւ դա զուտ հայկական երեւոյթ չէ:

Այն, որ ընկերվարութեան գաղափարախօսները, մասնաւորապէս Վ. Գօլուբեւը, մարդկութիւնը տեսակաւորում էին ոչ թէ ըստ ազգութիւնների, այլ ըստ դասակարգային պատկանելութեան, իսկապէս ուղղուած էր փոքր ժողովուրդների եւ ազգութիւնների դէմ: Մեծ տէրութիւններն ու ժողովուրդները չունէին եւ չունեն հայրենիք կորցնելու կամ քնաջնջուելու այնպիսի վտանգ, ինչպիսին տեսան հայերը թուրքական եւ խորհրդային կայսերապե-

տուրքիւններում: Եղբայրութեան, ազատութեան ու հաւասարութեան կարգախօսներով իշխանութիւն նուաճած երիտօրբերը հայերի ցեղասպանութիւնը կազմակերպելիս հրամայել էին բնաջնջել ու վերացնել ոչ թէ այս կամ այն դասակարգը, այլ հայ ազգաբնակչութեանը՝ օրօրոցի երեխաներից մինչեւ զառամեալ ծերունիները: Խորհրդային թուրքերը, որոնց ղեկավարները կոմունիստներ էին, Նախիջեւանից բռնի ուժով արտաքսեցին ոչ թէ իրենց դասակարգային թշնամուն, այլ հայերին, որոնք օրինական գաւակներն էին իրենց պատմական հայրենիքի: Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաֆում եւ Ազերբայջանին բռնակցած հայկական վայրերում կազմակերպուած ու շարունակուող հայերի ջարդն ու բռնի տեղահանութիւնը կատարում է ոչ թէ ըստ դասակարգային, այլ ազգային պատկանելութեան հանգամանքի: Ընկերվարութեան ջատագովների համար դասակարգային պայքարը իշխանութիւն նուաճելու միակ հնարաւորութիւնն էր: Իսկ դասակարգային պայքարը շրջանցնում էր ազգային հարցը եւ օրժեկտիւօրէն ծառայում էր խոշոր տէրութիւնների շահերին՝ կորուստներ ու դժբախտութիւններ պատճառելով փոքրաթիւ ժողովուրդներին: Ինչո՞ւ յեղափոխական շարժումը Եւրոպայից տեղափոխուեց Ռուսաստան. որովհետեւ ռուսական միապետութեան եւ ռուսական կապիտալի տապալումը ձեռնտու էր եւրոպական տէրութիւններին, յատկապէս Գերմանիային: Այլապէս ինչո՞վ բացատրել դարասկիզբին ծագած պատերազմներում Ռուսաստանի պարտուելու անհրաժեշտութեան այն թեզիսները, քարոզներն ու կոչերը, որ մոգոնել էին մեծամասնական ընկերվարականները:

Ռուս-նապոնական, ինչպէս եւ համաշխարհային առաջին պատերազմում Ռուսաստանի պարտութեան, ռուսական

բանակը կազմալուծելու եւ դասալուծութեան մեծամասնական կոչերը, որոնք խորհրդային պատմագրութիւնը թմրկահարել ու փառաբանել է որպէս իսկական հայրենասիրութիւն, կատարեալ փանջունիութիւն է: Դրա պատմական դառն փորձը նաեւ մենք՝ հայերս ունենք՝ բազմաթիւ օրինակներով. մեր երկրի ու ժողովրդի իրական հոգսերը թողած՝ ընկերվարութեանն ու համաշխարհային յեղափոխութեանը զինուորագրուելը, Հայաստանը նուաճելու եւ արեւելահայութեանը նոյնպէս բնաջնջելու եկած թուրք ջարդարարների դէմ կոռուող հայոց բանակի շարքերում դասալուծիւն կազմակերպելն ու մայիսեան չարաքաստիկ ապստամբութիւնը բարձրացնելով նրան թիկունքից հարուածելը, Կարս քաղաքը առանց դիմադրութեան ու կրակոցի թուրքերին յանձնելը, 1920 թ. Սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում յեղկոմ ստեղծելն ու Անկարայի կառավարութեանը հեռագրով հրաւիրելը, նոյն ժամանակ Բաֆուի սովետի՝ հայ զինուորներին ուղղած խայտառակ կոչը՝ "յեղափոխական" թուրք ասկէրներ տեսնելիս զենքը գցելու եւ փախչելու կամ Հայաստանը "իմպիւրիալիզմի լծից ազատագրելու" եկած թուրքերին աղ ու հացով դիմաւորելու յորդորներով, որի տակ Ընկեր Փանջունու անունից ստորագրել են հայ պօլշեիկները:

Հետեւանքը եղաւ առաւել քան ողբերգական. ռուսական զենքով զինուած թուրքերը Երեւանի վրայ շարժուելու սպառնալիքի եւ "Ինտերնացիոնալի" հնչիւնների տակ ստորագրուեց Ալեքսանդրապոլի կողոպտչական պայմանագիրը, որով Թուրքիային ու նոր-նոր ձեւաւորուող Ազերբայջանին նւիրաբերուեցին հայոց պատմական տարածքները: Ճիշտ այդպէս էր Ընկեր Փանջունին հնչեցնում "Ինտերնացիոնալը" Ծապլվարի փողոցներում, հայկական

քարեկեցիկ մի գիւղ, որի համար մահերգ դարձաւ հին աշխարհը մինչեւ հիմքերը ֆանդելու, հորտութիւնը, մերկութիւնը վերացնելու, իտէալական նոր աշխարհ կառուցելու քարձր գաղափարը մարմնաւորող խարուսիկ ֆայլերգը:

Ինչպէս տեսնում ենք, Օտեսանի կերտած պատկերներն ու կերպարները ոչ միայն ճշմարտացիօրէն արտացոլում են ժամանակի դէպքերն ու իրադարձութիւնները, այլեւ ունեն հեռահար ազդեցութեան ուժ, եւ ճշմարիտ են նաեւ հետագայ ժամանակների համար: Ինչպէս Ծապլարում եւ Վասպուրականում, այնպէս էլ հետագայում եղել են իրական Փանջունիներ, որոնք կենտրոնի թելադրանքով գործել են ընդդէմ իրենց ժողովրդի: Իսկ կենտրոնին ձեռնտու է եղել, որ իր կուսակցութիւնը կազմուած լինի գերազանցապէս Փանջունիներից, Սարսափունիներից, Խել Աւօներից, Աւիս Նուրիջանեաններից ու Գէորգ Աթաբեկեաններից, Ամատունիներից ու Մուղղոսիներից: Այլապէս ինչո՞վ բացատրել այն իրողութիւնը, որ կենտրոնը իր համհարզներով, իր մամլիչ իշխանութիւններով ուղղակի հաշուեյարդար տեսաւ, տեղորի ու ռեպրեսիաների ենթարկեց, մահապատժեց ու ւստրեց այն հայ կոմունիստներին, որոնք ունէին ազգային նկարագիր ու մտածողութիւն, հայրենասիրութեան "ախտանիշներ" եւ անկարելի ժամանակներում ու պայմաններում ջանացել էին որեւէ ազգօգուտ գործ կատարել: Մօտիկ անցեալի մեր պատմութեան էջերը լիքն են այդպիսի ղեկավարների, գրողների, գիտնականների, մանկավարժների, հրապարակասօսների պայծառ անուններով, որոնք դարձան

ամբողջատիրական ընկերվարութեան, Փանջունիների ու Խել Աւօների զոհերը:

Ընկերվարութեան հայ փանջունի տեսարանները երբեք իրենց հարց չեն տուել, թէ ինչո՞ւ Լենինն ու իր կուսակցութիւնը, նրան յաջորդած ղեկավարները այդպէս էլ ֆաղափական գնահատական չտուեցին ու չեն տալիս թուրքերի եւ ազերիների իրագործած հայկական ջարդերին, ինչո՞ւ էր խորհրդային պատմագրութիւնը կեղծում փաստերը, ժողովրդից թաքցնում ճշմարտութիւնը հայերի ցեղասպանութեան մասին, վարկաբեկում կամ լուրքեան մատնում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսներին: Այս հարցերին մեր մամուլը միայն վերջերս է անդրադարձել:(15)

Սոցիալիստական շարժման առաջնորդները թեւեւ դրական վերաբերմունք ունէին ճնշուած ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ եւ այն համարում էին ընդհանուր յեղափոխական շարժման բաղկացուցիչ մասը, սակայն այդ վերաբերմունքը դրական էր այն չափով, որ ֆանով այն կարող էր նպաստել կապիտալիստական համակարգի տապալմանը: Իսկ աշխարհը յեղափոխելու իրենց ծրագրի իրագործումը բացառապէս կապում էին դասակարգային պայքարի եւ նրանով պայմանաւորուած յեղափոխութեան հետ: Ինչո՞ւ միջազգային յեղափոխական շարժումը ամէն ջանք գործադրեց, որ Ռուսաստանը պարտուի Ճապոնիայի, Գերմանիայի ու Աւստրո-Հունգարիայի դէմ մղած պատերազմներում եւ բոլորովին այլ վերաբերմունք դրսեւորեց թուրքական

(15) Նկատի ունենք Ա. Սարգսեանի "Ինչո՞ւ էնգելսը մերժեց Յովսէփ Աթաբեկեանին", Ռ. Խուրշուդեանի "Ինչո՞ւ էր լուր Լենինը", Բ. Ուլուրաբեանի "Փետրուարեան խռովութիւնը, թէ՞ ժողովրդական ապստամբութիւն", Էդ. Զօհրապեանի "Հայ-թուրքական պատերազմը եւ նրա հետեւանքները" եւ այլ յօդուածներ ու ուսումնասիրութիւններ:

բոնատիրական կայսրության նկատմամբ: Մի՞թե թուրքիայի վարչակարգն աւելի առաջադիմական էր, քան Ռուսաստանինը, թե՞ թուրք կառավարողներն աւելի մարդասեր էին ռուս իշխանաւորներից: Սնանկ են այն պնդումները, թէ յետամնաց թուրքիայում չկային յեղափոխութեան համար նպաստաւոր պայմաններ. այդ դէպքում ինչո՞ւ էր երկիրը յորջորջում "յեղափոխական թուրքիա": Այնտեղ էլ կար յեղափոխական իրադրութիւն, ծաւալուել էր թուրքական բոնատիրութեան նիրաններում տառապող քրիստոնեայ ժողովուրդների եւ ազգային փոքրամասնութիւնների ազգային-ազատագրական պայքար, այսինքն՝ կային ազգային յեղափոխական շարժումներ: Բայց այդ պայքարը յաղթանակով աւարտուելու դէպքում ծնունդ պիտի տար բոնակալութեան լծից ազատագրուած ժողովուրդների նոր ազգային պետութիւնների, ինչպէս որ եղել էր օսմանեան կայսրութիւնը քայքայող

(շարունակելի)

նախորդ պատերազմների ժամանակ: Իսկ դա կը նշանակէր ընկերվարական գաղափարաբանութեան պարտութիւն: Ահա ինչու ընկերվարութեան գաղափարական առաջնորդները հանդէս եկան ցարիզմի տապալման քաղաքական ծրագրով եւ թուրքիայի շահերի պաշտպանութեամբ: Պատմութեան գորոցներից, անմատչելի արխիւներից աստիճանաբար յայտնաբերւում են նորանոր փաստեր ու վաւերագրեր, որոնք պարզում են մեր ժողովրդի ծանր ողբերգութեան պատճառներն ու ակունքները, որոնց մօտ կանգնած էին նաեւ, դժբախտաբար ո՛չ հայեցողական դերով, հայ փանջունիները՝ Հայաստանը եւ հայ ժողովրդի շահերը յանուն համաշխարհային յեղափոխութեան զոհաբերելու ստոր պատրաստակամութեամբ:

Ամենատես Օտեանի աչքից չէր կարող վրիպել այս ցաւալի իրողութիւնը:

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ